

УДК 376.36:612.78

Н.В. Базима

ОСОБЛИВОСТІ ПРОТІКАННЯ ЕТАПІВ МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ДІТЕЙ З АУТИСТИЧНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

У статті досліджується процес породження мовленнєвого висловлювання. Висвітлено генезис розвитку мовленнєвої функції у дітей з аутистичними порушеннями.

Ключові слова: мова, мовлення, мовленнєвий розвиток, мовленнєва діяльність, мотив, внутрішнє програмування, реалізація мовленнєвого висловлювання, діти, дослідження, аутизм.

В статье исследуется процесс порождения речевого высказывания. Освещено генезис развития речевой функции у детей с аутистическими нарушениями.

Ключевые слова: язык, речь, речевое развитие, речевая деятельность, мотив, внутреннее программирование, реализация речевого высказывания, дети, исследования, аутизм.

Упродовж тривалого часу предметом особливої уваги та детального вивчення лінгвістів, психологів, педагогів, медиків, клініцистів, філософів є мова та мовлення (мовлення як вища психічна функція, що є однією зі складових частин інтелектуальної діяльності; мова як основний засіб здійснення мовленнєвої діяльності і реалізації процесів мислення) (Т.В. Ахутіна, В.П. Белянін, Т.Г. Візель, В.П. Глухов, М.І. Жинкін, І.О. Зимня, В.А. Ковшиков, О.О. Леонтьєв, О.Р. Лурія, М.К. Шеремет, Л.В. Щерба).

Зокрема, в останні десятиліття у галузі корекційної педагогіки та спеціальної психології процеси породження та сприймання мовлення, активного його використання, застосування засобів альтернативної комунікації і т.і. не втрачають своєї актуальності.

Вперше науково-обґрунтовану теорію породження мовлення запропонував Л.С. Виготський, поклавши у її основу концепцію про єдність мислення і мовлення, де висвітлювався процес переходу від думки до слова через перехід від мотиву, що породжує будь-яку думку, до оформлення самої думки, опосередкування її у внутрішньому слові, потім – у значеннях зовнішніх слів і, нарешті, – у словах.

Теорія породження мовлення, створена Л.С. Виготським, отримала подальший розвиток у роботах багатьох науковців (Т.В. Ахутіна,

© Базима Н.В.

М.І. Жинкін, І.О. Зимня, О.О. Леонт'єв, О.Р. Лурія, Л.С. Цветкова).

Мовленнєву діяльність можна визначити як мовлення з точки зору діяльнісного підходу, тобто, мовлення, яке виступає або у вигляді цілісного акту діяльності (якщо вона має специфічну мотивацію, що не реалізується іншими видами діяльності), або у вигляді мовленнєвих дій, включених до немовленнєвої діяльності [4].

Мовлення у дитини, розвиток якої проходить у сприятливих умовах, формується поступово, разом з її ростом та розвитком. Оволодіння мовленням – це складний, багатосторонній, багатоетапний психічний процес. Його поява і подальший розвиток залежить від багатьох факторів. Мовлення починає формуватись лише тоді, коли головний мозок, слух, артикуляційний апарат дитини досягають певного рівня розвитку, а це у значній мірі залежить від оточуючого середовища. Мовленнєвий розвиток розвивається із самого раннього віку, коли дитина починає слідкувати очима за предметами, слухати голоси оточуючих. У процесі оволодіння мовленням дитина засвоює певні закони граматики, вчиться змінювати слова, будувати різноманітні за конструкцією речення, зв'язуючи слова відповідно до граматичних правил.

Розвиток мовлення проходить у тісному взаємозв'язку з формуванням усіх психічних процесів, а це означає, що будь-які порушення, відставання чи спотворення у розвитку психічних процесів, відповідно, стануть причиною тих чи інших порушень мовлення. Жодна складна форма психічної діяльності не формується й не реалізується без прямої або непрямої участі мовлення. При ранньому дитячому аутизмі, окрім основних специфічних особливостей розвитку, порушується сама можливість використання мовлення як такого.

Аналізуючи дослідження науковців щодо мовленнєвого розвитку дітей з аутистичними порушеннями (О.Р. Баєнська, В.М. Башина, К.С. Лебединська, М.М. Ліблінг, Т.І. Морозова, С.С. Морозова, О.С. Нікольська, М.В. Рождественська, В.В. Тарасун, М.К. Шеремет, Д.І. Шульженко та ін.), визначаємо порушення комунікативної функції мовлення, що проявляється як у нездатності повноцінно сприймати вербальну інформацію (слабкість або повна відсутність реакції на мовлення дорослого поряд з підвищеною чутливістю до немовленнєвих звуків, нерозуміння простих побутових інструкцій і зверненого мовлення), так і у неможливості адекватно формувати мовленнєве висловлювання та взаємодіяти відповідно до ситуації.

Слід відзначити неоднорідність мовленнєвих порушень та варіативність їх проявів у залежності від глибини ураження та ступеню викривлення психічного розвитку дитини. Серед найхарактерніших порушень мовленнєвого розвитку при ранньому дитячому аутизмі виділяються:

- мутизм (відсутність мовлення);
- ехолалії (повторення почутих слів та фраз) – повторення можуть бути одразу після почутого або відірвані у часі, тобто відтворення почутого не одразу, а через деякий час;
- слова-штампи, фрази-штампи, фонографічність (неусвідомлене відтворення мовлення оточуючих) мовлення – дані особливості мовленнєвого розвитку при хорошій пам'яті створюють ілюзію розвинутого мовлення;
- відсутність у мовленні звертання, нездатність до ведення діалогу при достатньому розвитку монологічного мовлення;
- автономність мовлення (дитина називає себе у 3-й особі і говорить про себе відособлено);
- пізня поява у мовленні особистих займенників, особливо "я", і їх неправильне використання (говорячи про себе, дитина говорить "він", "вона" або "ти", а про інших може іноді сказати "я");
- порушення семантичної сторони мовлення (метафоричні заміщення, розширення або надмірне, до буквальності, звуження розуміння значення слів);
- широке використання неологізмів (самостійно вигаданих слів);
- нездатність до словотворчості;
- порушення синтаксичної будови мовлення;
- порушення граматичної будови мовлення;
- порушення звуковимови;
- порушення мелодики мовлення: голос надто тихий або надто голосний;
- порушення просодичних компонентів мовлення (відхилення тональності, швидкості, ритму, інтонаційного переносу) та деякі інші.

Дослідження багатьох науковців (О.В. Аршатська, О.С. Аршатський, О.Р. Баєнська, В.М. Башина, М.Ю. Веденіна, К.С. Лебединська, Т.І. Морозова, С.С. Морозова, О.С. Нікольська, М.К. Шеремет, Д.І. Шульженко та ін.) свідчать, що незалежно від рівня розвитку мовлення, при аутизмі у першу чергу страждає можливість використовувати його з метою спілкування.

Д.І. Шульженко, на основі проведеного експериментального дослідження, предметом якого була пізнавальна діяльність аутичних дітей дошкільного віку, розділила дітей із зазначеним порушенням на:

- дітей, які не володіють мовленням і яких діагностовано за невербальними методиками;
- дітей, які володіють мовленням і яких діагностовано за вербальними методиками [5].

Серед дітей, які не володіють мовленням, Д.І.Шульженко виділила наступні групи:

1. група аутичних дітей із розумовими вадами;
2. група аутичних дітей із вадами поведінки;
3. група аутичних дітей із вадами саморегуляції;
4. група "психогенно-нечуючих та психогенно-сліпих" аутичних дітей;
5. група аутичних дітей зі збереженою потребою в спілкуванні;
6. група аутичних дітей із маніфестацією вокалізацій та криків, якими вони заміщують активне мовлення;
7. група аутичних дітей, індиферентних до оточуючих живих та неживих об'єктів з нав'язливим домінуванням інших предметів та сильним захопленням певними предметами [5].

Діти, які володіють мовленням, були розподілені Д.І. Шульженко на такі групи:

1. група аутичних дітей із розумовими вадами, які володіють мовленням;
2. група аутичних дітей із автономним мовленням, які неспроможні до активного мовлення та не мають мотивації до ведення діалогу;
3. група аутичних дітей з неконструктивною мовленнєвою діяльністю, які здатні підтримувати діалог, відповідаючи на запитання у спосіб, який їм індивідуально притаманний (наприклад, використання мовленнєвих штампів, ехолалій і т.п.);
4. група аутичних дітей з активним нав'язливим мовленням, які переважно не здатні підтримувати діалог і, включаючись в діалог, переходять до монологу на цікаву і актуальні для них тему;
5. група аутичних дітей з резонерським контуром вербального мислення, словесне спілкування яких нагадує шизофренічну симптоматику, коли основна мета їх мовленнєвого висловлювання полягає у концентрації уваги оточуючих людей на особистості дитини;
6. група аутичних дітей зі слабо модульованим, тихим, телеграфним мовленням;
7. група аутичних дітей зі збереженим мовленням, яке використовується лише в окремих ситуаціях ("елективний аутизм") [5].

Таким чином, розвиток мовлення, мовленнєвої та комунікативної діяльності у дітей з аутистичними порушеннями відбувається специфічно і проходить з певними особливостями. А, зважаючи на широкий спектр, що вражає усі сфери психічного розвитку дітей та варіативність проявів аутистичних порушень, можна передбачити всепроникність порушення і його відбиток на усіх сферах життєдіяльності дитини.

О.О. Леонт'єв, досліджуючи процес діяльності, приходять до висновку, що у будь-якій діяльності можна виділити однакові структурні компоненти (етапи, фази), такі як:

- 1) етап орієнтування в умовах діяльності;
 - 2) етап вироблення плану відповідно до результатів орієнтування (етап планування);
 - 3) етап здійснення виробленого плану (етап реалізації);
 - 4) етап зіставлення одержаного результату з планом (етап контролю).
- Саме ці етапи (фази) О.О. Леонт'єв вбачає як структуру мовленнєвої діяльності (дії) [1].

Вивчаючи поведінкові та комунікативні особливості дітей з аутистичними порушеннями (О.В. Аршатська, О.С. Аршатський, О.Р. Баєнська, В.М. Башина, О.Б. Богдашина, М.Ю. Веденіна, К.С. Лебединська, М.М. Ліблінг, Т.І. Морозова, С.С. Морозова, О.С. Нікольська, М.В. Рождественська, В.В. Тарасун, Г.М. Хворова, М.К. Шеремет, Д.І. Шульженко та ін.), можна припустити, що у них на кожному із виділених О.О. Леонт'євим етапів (фаз), покладених у структуру мовленнєвої діяльності, будуть виникати ті чи інші утруднення, адже, як відомо, діти, які страждають від аутизму, не завжди здатні спланувати дії, до того ж, у них значною мірою страждає мотиваційний компонент.

У дітей дошкільного віку з аутизмом можна виділити дефіцит психічної активності, порушення взаємодії психічних функцій, нерівномірність інтелектуального розвитку, грубі порушення цілеспрямованості і довільності уваги, утруднення у концентрації уваги, відсутність інтересу до дослідження оточуючого середовища, реакцію відходу від впливів навколишнього оточення, негативну реакцію або відсутність будь-якої реакції при спробах залучення уваги до предметів навколишньої дійсності, швидку виснажливості і перенасиченості будь-якою цілеспрямованою активністю [2, 3, 5]. Перераховані особливості можуть стати причиною ускладнення процесу планування та здійснення цілеспрямованої діяльності загалом, і мовленнєвої діяльності зокрема.

Орієнтувальний етап мовленнєвої діяльності передбачає орієнтування суб'єктом мовлення (тим, хто говорить або пише) в ситуації спілкування (визначення її особливостей, розроблення стилю майбутнього продукту мовленнєвої діяльності), а також усвідомлення теми і основної думки майбутнього висловлювання [1]. Виділяється п'ять сторін орієнтування мовленнєвої дії:

1. орієнтування на предмет повідомлення;
2. орієнтування на мову як об'єктивну систему засобів сполучення;
3. орієнтування або оцінка мовцем того, наскільки предмет повідомлення особистісно значущий;
4. орієнтування або оцінка міри адекватності обраних мовних засобів для вирішення конкретної комунікативної задачі;
5. орієнтування на адресата мовлення з метою врахування його особливостей і можливостей.

Оскільки у дітей з аутистичними порушеннями виділяються характерні специфічні труднощі сприймання вербальної інформації і розуміння самої ситуації спілкування (О.В. Аршатський, О.Р. Баєнська, О.Б. Богдашина, К.С. Лебединська, Т.І. Морозова, С.С. Морозова, О.С. Нікольська, М.К. Шеремет, Д.І. Шульженко та ін.), які можуть бути наслідком зниженої потреби у спілкуванні, то можна припустити, що даний етап не завжди має місце у процесі взаємодії аутичної дитини з навколишнім світом загалом і з оточуючими людьми зокрема. Тобто, дитина з аутистичними порушеннями не завжди здатна безпосередньо виділити сам процес спілкування з іншою людиною і, тим більше, усвідомити тему і основну думку не тільки свого можливого майбутнього висловлювання, а й почутого зверненого мовлення.

На етапі планування обдумується зміст майбутнього висловлювання, намічаються мікротеми та послідовність їх розкриття. Результатом даного етапу є складання плану (уявного або письмового) [1]. Зважаючи на специфічні аутистичні комунікативно-соціальні прояви дитини з аутизмом та на грубі порушення цілеспрямованості і довільності, утруднення у концентрації уваги поряд з швидкою виснажливістю і перенасичуваністю будь-якою цілеспрямованою активністю та, крім того, нездатністю до ведення діалогу навіть при достатньому розвитку монологічного мовлення, ми припускаємо, що складання уявного (а тим більше письмового) плану висловлювання буде відбуватися неповноцінно.

Етап реалізації – це реалізація плану у зовнішнє мовлення за допомогою мовних засобів, використання яких підпорядковується темі, основній думці і стилю висловлювання. Реалізацію забезпечують механізми вибору слів, переходу від програми до її реалізації, граматичного прогнозування, перебору та зіставлення синтаксичних варіантів, закріплення і відтворення граматичних правил [1]. Для дітей з аутистичними порушеннями можливі, крім багатьох інших, такі мовленнєві порушення, як мутизм, автономність мовлення, ехолалії, слова-штампи, фрази-штампи, неологізми, неправильне використання особових займенників, порушення семантичної, граматичної та синтаксичної сторін мовлення, що суттєво утруднюють реалізацію плану у зовнішнє мовлення.

Етап контролю заключається у зіставленні продукту, результату мовленнєвої діяльності (дії) з її мотивом (метою) [1]. О.О. Леонт'єв зазначає, що у разі їх невідповідності потрібна поопераційна перевірка мовленнєвої дії з метою знаходження та виправлення допущених помилок і недоліків. У дітей з аутизмом, як уже згадувалося, процеси програмування та контролю, зіставлення початкового етапу і кінцевого результату, значно відрізняються від норми. Тому можна спрогнозувати утруднення у реалізації даного етапу. Дитина з аутистичними

порушеннями, виконуючи певну діяльність, часто не має на меті дійти до кінцевого результату, а, зазвичай, сприймає діяльність як процес, що тією чи іншою мірою приносить їм задоволення. Тому діти, які мають аутистичні особливості, люблять слухати, читати або декламувати досить довгі уривки з казок, віршів, пісень, їм характерні ехолалії та римування, ігри зі словами, звуками, звуконаслідуваннями.

Діти з аутизмом – це неоднорідна група, яку об'єднує те, що усі вони потребують ранньої і систематичної лікувально-педагогічної роботи для підготовки їх до навчання, до оволодіння елементарними формами комунікації та взаємодії з оточуючими людьми. Розвиваючи мовлення та виховуючи здатність до мовленнєвого спілкування, слід враховувати те, що у дітей з аутистичними особливостями у розвитку порушення формування мовлення може виникати на будь-якому етапі мовленнєвої діяльності, виділеному О.О. Леонтьєвим, або на кожному з етапів. Тому, будуючи план корекційної роботи з розвитку мовлення, мовленнєвої активності та мовленнєвої діяльності, бажано передбачати та враховувати завдання, які б дали змогу активізувати та розвивати кожен з етапів мовленнєвої діяльності.

Список використаних джерел

1. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики: Учебник для студ. высш. учеб. заведений. – 4-е изд., испр. – М.: Смысл; Издательский центр "Академия", 2005. – 288 с.
2. Никольская О.С., Баенская Е.Р., Либлинг М.М., Костин И.А., Веденина М.Ю., Аршатский А.В., Аршатская О.С. Дети и подростки с аутизмом. Психологическое сопровождение. – М.: Теревинф, 2005. – 224 с.
3. Никольская О.С., Баенская Е.Р., Либлинг М.М. Аутичный ребенок. Пути помощи. – М.: Теревинф, 2000. – (Особый ребенок). – 336 с.
4. Психолого-педагогический словарь // Сост. Рапацевич Е.С. – Минск: "Соврем. слово", 2006. – 928 с.
5. Шульженко Д.І. Основи психологічної корекції аутистичних порушень у дітей: Монографія. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. – 385 с.

The article explores the process of generation of verbal expression. Particularities of speech development of children with an autism are presented in the article.

Keywords: language, speech, speech development, speech activity, motive, internal programming, the implementation of verbal expression, children, exploring, autism.